

Уле Мартин Гьойстад

Душа. Пошуки, історія, культура

З норвезької переклав Микита Никончук

Останні речі – есхатологія і схоластика

У Середньовіччі люди мали геть інакший світогляд і очікування, аніж сучасні люди. Якщо ми зосереджуємося на існуванні сьогодні, то вони додатково зважали на постіснування. У той час людей цікавила не лише реальність навколо, а й «останні речі», як-от смерть, суд, небо та пекло, а також есхатологія – вчення про це все. Есхатологія переносила на індивідуальний план уявлення про кінець світу і смерть, про апокаліпсис, які є в багатьох релігіях і зостаються актуальними досі, коли ми боїмося природних катаклізмів чи атомної війни. Християнською основою цих уявлень слугувало Об'явлення Івана Богослова, яке не лише започаткувало окремий літературний жанр, яскравим прикладом якого в національній культурі є одна з найвідоміших середньовічних норвезьких балад «Пісня про сон», а й породило низку страшних видінь. Християнство ґрунтується на вірі в Судний день. Так, в Апостольському символі віри йдеться про Ісуса Христа, «який сидить праворуч Бога Отця Вседержителя, звідки прийде судити живих і мертвих». Твір Данте відтак є заглибленням у християнську есхатологію відповідно до панівної в той час схоластики.

Форма душ, яких Данте перестрічає у потойбічних світах, схожа на людське тіло, і тому не складно впізнати в них історичних постатей. У такий спосіб він висловлює свою позицію щодо одного із запитань, на які намагалися знайти відповідь схоласти: наскільки тіло зберігається в потойбіччі і що, власне, означає воскресіння тіла? Яке співвідношення між тілом і душею спостерігається після смерті? Ані доти, ані пізніше ці запитання в європейській

культури так ґрунтовно не обговорювали. Схоластика XII–XIII століть – найвища точка християнської генеалогії душі, яку представляють найвизначніші філософи-теологи, як-от послідовник Аристотеля Альберт Великий (1206–1280) і його учень Тома Аквінський (1225–1274), Бонавентура (1217–1274) і пізніші Джон Дунс Скот (1265–1308) і Вільям Оккам (1285–1349). Провідним серед них став Тома Аквінський. Він звів розум і божественне одкровення в єдину систему, яка згодом дістала статусу церковної теології під назвою томізм.

Головна риса в розвитку душі у Високому Середньовіччі полягає в поступовому витісненні платонізму на користь аристотелівського погляду на душу, що згодом призвело не лише до послаблення дуалізму душі, а й до посилення її цьогобічного й антропологічного поняття. Це виявилось передусім у номіналістичних поглядах П'єра Абеляра (1079–1142), протилежних до аскетичного універсалізму зятятого хрестоносця Бернарда Клервоського (1090–1153), засновника великого ордену цистерціанців, який також переконався, що Абеляра переслідуватимуть і засуджуватимуть як єретика за реалістичний номіналізм і раціоналізм. Окрім того, Бернард, якого називали апостолом покори та милосердя (*humilitas & caritas*), разом із бідним монахом Франциском Ассізьким (1182–1226) та іспанським монахом Домініком (1170–1221) найбільше наблизилися до Божественного світла в Раю Данте, де вони сидять поруч із Дівою Марією.

Щоби представити розмаїття та масштаби думки періоду Високого Середньовіччя, варто також згадати Гільдегарду Бінгенську (1098–1179), німецьку бенедиктинку-абатиску. Вона була містикинею, пророчицею, політикинею, письменницею, поеткою та композиторкою. А також під сучасним кутом зору її можна вважати такою собі феміністкою та захисницею довкілля та психотерапевткою. Її уявлення про стать і сексуальність протилежне Августиновому, воно позбавлене табу, сорому та докорів сумління, що також можна вважати виявом любові Бога та духовності життя. За Гільдегардою, тіло та душа були цілісністю, а не дуалістичними складовими, як це можна виснувати з відомого гасла бенедиктинців *mens sana in corpore sano* (в

здоровому тілі – здоровий дух). Вона у своїх працях часто згадує душу, хоч і говорячи про живих людей, а не померлих, що перебувають у потойбічному світі. «Очі людини – вікна душі» – це одна з багатьох її цитат, що дійшли до нас.

Тогочасні філософські питання стосувалися форми душі, її можливої матерії та субстанції або ж буття. Ці питання залишалися одними з найголовніших в історії аж до Канта. Завдяки Аквінському за доби Високого Середньовіччя душу тлумачили «реалістично», тобто з аристотелівського погляду. Він, зокрема, стверджував, що душа – цілісна, але ступенева і складається з рослинної, чуттєвої та раціональної або духовної частин. Вища раціональна частина може впливати на інші частини й у процесі розвитку індивіда певним чином їх поглинати. Утім, лише вища духовна частина може стати частиною божественного. Саме форма душі наділяє її цілісністю. За Аквінським, душа є субстанційною формою людини: «Anima est forma substantialis hominis» («Сума теології»). У релігійному світогляді душа без субстанції неможлива. Душа також надає тілу форму.

*

Про те, як душа існує після смерті тіла, у Данте розповідає римський поет Стацій у XXV пісні «Чистилища». У мить смерті тіла душі звільняються від земного пилу й переходять до нової форми існування в Пеклі або Чистилищі, доки обрані душі в Судний день не воскреснуть чистими та бездоганними в небесному Раю. Відразу після смерті тіла душа його полишає, потрапляючи на роздоріжжя – таку собі сортувальну станцію. Душа також несе до потойбіччя всі людські якості плюс божественні. Тому душа мертвої людини, як дізнається палігрим, має пам'ять, волю та розум, а також якості, відповідні почуттям, що їх людина мала у своєму першому житті й існування яких триває у тіні померлої людини. Ця тінь зберігає навіть контури колишнього тіла:

Так і повітря, в котрім дух спинився,
Міняється, його підвладне силі,
Щоб образ досконало в нім відбився;
Як язички вогнисті заіскрілі

Услід пожежі линуть, так за духом

Рушають обриси в тонкому тілі.¹

Позаяк душа – це схожа на тінь копія тіла, Данте ладен впізнати тих, кого він зустрічає в царстві мертвих, як і Одісей, що впізнавав тіні в Аїді. Саме тіні допомагають душам розмовляти, плакати, зітхати й переживати інші почуття та мати бажання, про які вони йому розповідають. Хоч у них і немає тіла, ці душі відчують біль, спрагу, полум'яні язики, мороз та тяжкі тягаря. Інакше-бо вони не могли б страждати від мук Пекла. Тож мертві дуже схожі на живих людей, їм лише бракує матеріального тіла.

Розтини й анатомічне полювання на душу

Природознавча революція за доби Відродження ґрунтувалася на дійсності, яку можна було побачити. Саме над такими дослідженнями працювали анатоми від Андреаса Везалія (1514–1564) до Вільяма Гарвея (1578–1657). Їхнє вчення спиралося на спостереження за тілом людини шляхом таємного розтину трупів, переважно повішених злочинців. Так вони отримували змогу працювати зі свіжими та «хорошими» трупами, перш ніж ті починали розкладатися. Але розтини викликали неабиякий спротив, і Гарвею, першовідкривачу кровообігу (1628), доводилося здійснювати досліди на тваринах. У фахових колах і досі панували старі догми, а для пояснення більшості внутрішніх захворювань і психічних розладів і далі послуговувалися пізньоантичним ученням Клавдія Галена про чотири рідини, які циркулюють в організмі. Психологія все ще корилася ментальному аналогові теорії чотирьох рідин. Так, наприклад, вчення про чотири темпераменти, яке згодом розвивали Аристотель і Гален, сягає корінням учення Гіппократа.

Декарт був добре обізнаний із новими принципами анатомії, отриманими внаслідок вівісекцій. Він і сам брав участь в анатомічних дослідках і розтинах, щоби дізнатися будову людського тіла і зрозуміти, що ховається в нутрі. Йому

¹ Данте Аліґ'єрі. Божественна Комедія. Чистилище, XXV. С. 94–99.

було відомо відкриття Гарвеем кровообігу, та він не повністю визнавав його роботу. Водночас Декарт, на відміну від Гарвея, у своїх анатомічних дослідженнях мав іншу ціль. Він прагнув дізнатися, де розташована душа! Тож його можна вважати середньовічним схоластом, який звертався до сучасного природознавства, щоби довести існування душі. На думку Декарта, доки існує душа в тілі, вона пов'язана з ним спеціальним органом, який міститься в мозку, він назвав його «шишкоподібною залозою». Ця залоза розташована між правою та лівою півкулями мозку, пов'язуючи їх між собою, як і тіло з душею. Він також хибно вважав, що така залоза є лише в людини, і це, на його думку, доводило, що душу мають лише люди. Цим і зумовлені розтини ще живих тварин: якщо в них немає душі, то біль і почуття, що вони мають, слугують лише механічними реакціями. А якщо йдеться про щось механічне, то й болю вони не відчують. Декарт становить яскравий приклад того, як можна помилятися, якщо поведінку в реальному житті диктуватиме лише гола теорія.

Пошук душі в мозку – анатомічна зміна парадигми в історії душі, оскільки до Ренесансу вважалося, що душа домує в серці. Це почесне місце душа посідала ще відколи Аристотель розв'язав суперечку між прихильниками серця та мозку як центру людини на користь прибічників серця. Серце не лише вважали домівкою душі, воно було й критерієм для розрізнення життя та смерті. Лише в XX столітті смерть почали визначати відповідно до функцій мозку, а не лише відповідно до серця і його останнього удару. Це, між іншим, свідчить про те, як наше уявлення про людину змінюється мірою розвитку медицини.

Декарт був не першим, хто за допомогою анатомії намагався локалізувати душу. Леонардо да Вінчі (1452–1519), відомий своїми анатомічними малюнками, що ґрунтувалися на розтинах, також намагався за допомогою мудрованої системи координат помістити душу в мозок. Інші вчені скептично ставилися до такого підходу. Везалій, наприклад, не переймався такими дурницями і твердив лише те, що міг описати на підставі своїх спостережень. Тож анатомічно-медичне полювання на душу триває аж від XVI–XVII століть. Один з найцікавіших експериментів такого ґтибу провів у 1901–1902 роках американський лікар на

ім'я Макдугалл у лікарні штату Массачусетс². Він хотів дізнатися, скільки важить душа! Адже, якщо вона існує і має субстанцію, то мусить мати й вагу. Тому він хотів зважити людину, що помирає, до й після смерті. Лікар встановив ліжко з пацієнтом на відрегульовані ваги і зробив відповідні заміри. Результат був приголомшливим – душа важить 21 грам. Наступні експерименти показували приблизно схожі цифри. Водночас учений ураховував і можливі похибки, наприклад рідини і змінені функції тіла, й усував їх у підрахунках. Він твердив, що довів існування душі як субстанції, яка полишає тіло людини з останнім подихом. Подробиці проведення і результати цього експерименту навіть опублікували два видатних медичних журнали в США. Такі спроби науковим чи кількісним шляхом довести існування різних психічних і паранормальних явищ перебувають на межі науки та народних повір'їв.

² Fisher L. Weighing the Soul. The Evolution of Scientific Beliefs, London: Weidenfeld & Nicolson 2004.